

Átjárások

A lelkeségi és a világi irodalom, illetve művészet
egymásra hatása a magyar régiségben

Pázmány Irodalmi Műhely
Lelkiségtörténeti tanulmányok

A HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő: Szelestei N. László

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, A *Makula nélkül való tükör* cseh forrásai
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népelemek és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulátlan tükör: Tanulmányok a *Makula nélkül való tükör* című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauzáról*
15. Barokk vallásos közösségek
16. Népelemek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon
19. Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben
20. Szelestei N. László, Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről
21. Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon
22. Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban
23. Maczák Ibolya, Kölcsönzés és kompozíció:
Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban
24. Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiségének alakításában a 17–18. században
25. Szelestei N. László, Prédikálás a 17. századi Magyarországon
(Kéziratok kötetek)

(folytatás a kötet végén)

Átjárások

**A lelkeségi és a világi irodalom, illetve művészet
egymásra hatása a magyar régiségben**

Szerkesztette
Báthory Orsolya

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkeség Kutatócsoport
Budapest, 2024

Lektorálta

Bajáki Rita, Maczák Ibolya, Szádóczki Vera, Szelestei N. László

A szerkesztő

a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
munkatársa

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciájának
(Budapest, 2023. április 13–15.) előadásait tartalmazza

A borítón elől:

Johann Philipp Binder: Krisztus természete katolikus, református
és evangélikus szempontból. Rézmetszet, 1768. BEK 142823/coll. 1.

ISBN 978-963-308-503-5

ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2024

© HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Kiadványaink: <https://btk.ppke.hu/kiadvanyaink-7>

Felelős kiadó: Armando Nuzzo

Tördelte: Báthory Orsolya

Borító: Báthory Orsolya

A sorozat címlapterve: Szentés Éva

Nyomdai kivitelezés: Séd Nyomda, Szekszárd

Felelős vezető: Dránovits Anna

www.sednyomda.hu

Tartalom

Előszó	8
Az HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2023. április 13–15-én tartott <i>A lelkeségi és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben</i> című konferenciájának programja	10
KŐSZEGHY PÉTER	
Csak egy nyelv van a szeretetre.....	13
P. VÁSÁRHELYI JUDIT	
Intrate per arctam viam ... (Máté 7, 13) és Püthagorasz betűje.....	27
SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA	
Szenci Molnár Albert tévesen másénak tulajdonított <i>Reggeli discséretéről</i>	43
BUKÁNÉ KASKÖTŐ MARIETTA	
„Ad notam”-ok, kontrafaktumok, átiratok – zenetörténeti áttekintés	55
PAPP ÁGNES	
Átjárás egyházi és világi műfajok között Esterházy Pál nótajegyzékében	63
BOGÁR JUDIT	
Világiság az imakönyvekben (Pázmány és követői)	79
KOVÁCS ESZTER	
Áhítattal az asztal körül – Étkezéshez kapcsolódó biblikus cseh nyelvű énekek és imák a 17. századi magyarországi nyomtatványokban	97
HORVÁTH SÁNDOR	
„Útitárs” imakönyv és versek horvátul – A 350 éve elhunyt Zrínyi (Frangepán) Katalin irodalmi tevékenységéről	105

MAJOROSSY IMRE	
„keszdem koszoromat koetni” – Eltérő vizuális eszményábrázolás Lucas Martini <i>Ehrenkränzelein</i> és Pécsi Lukács <i>Szűzeknek koszorúja</i> című művében.....	121
MACZÁK IBOLYA	
Mint jó kalauz – Verestói György „asztroteológiai” prédikációja.....	141
BÍRÓ CSILLA	
Miről elmélkedjék egy uralkodó? A <i>cogitatio mortis</i> Andreas Pannonius királytükreiben	151
GYULAI ÉVA	
Biblia, erkölestan vagy költői mű? – Johannes Bocatius <i>Siracides</i> című bibliaparafrázisa (Wittenberg, 1596).....	163
TÜSKÉS ANNA	
Binder János Fülöp vallásos könyvillusztrációi	203
TORNAY KRISZTINA	
Szent és profán, mennyei és földi – a hatalom 18. század eleji klarissza felfogása (Csáky Éva Franciska szövegei alapján)	225
VERESS FERENC	
Vízkereszt Sümegen – Padányi Biró Márton vízkereszti prédikációi és Franz Anton Maulbertsch falképei	249
KÓNYA FRANCISKA	
Nevelési célok és módszerek Molnár János jezsuita pedagógiai művében.....	269
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
Ignaz Parhamer jezsuita szerzetes szerepe az oktatás és nevelés lehetőségeinek kiszélesítésében.....	279
MEDGYESY NORBERT	
Csábításformák és megkísértettek: profán példázat-ifjak a 18. századi csíksomlyói misztériumdrámákban.....	289
HERNÁDY JUDIT	
Az imádság a kora újkori magyar nyelvű börtönirodalomban	307

LACZHÁZY GYULA

Lelkiség és sztoicizmus Rimay János költészetében 321

FARMATI ANNA

Minden rendbéli embereknek vigasztalásokra –
kontempláció Haller János pajzsa mögött 337

DÓBÉK ÁGNES

Eszterházy Károly, mint a világi szerzők patrónusa:
az egri püspök irodalmi mecénatúrájának működéséről 349

N. KIS TÍMEA

Amade László ismeretlen-ismerős latin nyelvű költeménye
Nepomuki Szent Jánosról egyházi donációinak kontextusában 361

Személynévmutató 374

PAPP ÁGNES

*Átjárás egyházi és világi műfajok között
Esterházy Pál nótajegyzékében**

A lelkiségi irodalom és a világi művészet egymásra hatásának 17. századból való, remek példája az Esterházy Pál nádor nótajegyzéke néven ismert felsorolás, amelynek élén ez a felirat áll: „Enekek, Tánczok, Noták száma az Virginán kit tudok uerni.” A zenetörténészek által többször is vizsgált, s az irodalomtörténészek számára sem érdektelen, egyházi énekeket és világi dallamokat egyaránt magában foglaló repertoárról egy ideje úgy tűnt, aligha lehet annál újabbat-többet mondani, mint amit Sas Ágnes a *Harmonia caelestis* közreadását kísérő tanulmányában összefoglalt.¹ A téma újrafelvételéhez a Király Péter zenetörténésszel (Kaiserslautern) pár évvel ezelőtt folytatott eszmecsere adta az inspirációt, különösen is az egyházi énekek billentyűs letétjeinek értelmezéséről, funkciójuk meghatározásáról. Mindez nem melleleg az idézett énekek forrásainak korábbiánál pontosabb meghatározására ösztönzött. Jelen tanulmány – és természetesen az írásom alapjául szolgáló előadás – nem jöhetett volna létre a múltbéli közös gondolkodás és kérdésfeltevések nélkül. Király Péternek e helyt mindezekon túl még azt is köszönöm, hogy újabban megosztotta velem publikálatlan anyaggyűjtését és kutatási eredményeit.²

Az Esterházy-kézirat eredetijének hollétéről jelenleg sajnos nincsen tudomásunk: az Országos Széchényi Könyvtárban található, az Esterházy levéltárból a II. világháború előtt létrehozott Acta Musicalia gyűjtemény jelzetén (335-ös szám) ma mindössze a fotokópiája található.³ (Lásd a képmelléklet.)

* A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet tudományos munkatársa.

¹ Pál Esterházy: *Harmonia caelestis (1711)*, ed., intr. SAS Ágnes, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2001³ (*Musicalia Danubiana*, 10), 16–20.

² KIRÁLY Péter, *Esterházy Pál listája virgínadarabokról*, kézirat. (Fejezet egy készülő Esterházy-monográfiából.)

³ Az Acta Musicalia gyűjtemény keletkezéséről lásd DÁVID Ferenc, Carsten JUNG, MALINA János, Edward MCCUE, *Haydn operaháza: A második eszterházi operaszínpad az új levéltári kutatások tükrében*, Budapesti Könyvszemle 22(2010), 332; VÉCSEY Jenő, *Az Országos Széchényi*

A forrás datálásáról, ahány szerző, annyiféle vélekedés keringett a szakirodalomban. Az egyik szélsőséget az a megállapítás jelentette, hogy a jegyzék Esterházy fiatalkorából, még tanulóéveiből származna.⁴ A listán Esterházy saját költeményeinek feliratai és kezdősorai is szerepelnek, így 1670-es leírásban fennmaradt versgyűjteménye, a kétrészes „Énekes könyv”⁵ akár még igazodási pontként is szolgálhatna a jegyzék keletkezésének megállapításához. Sas Ágnes a jegyzék némely táncával kapcsolatba hozható történelmi személyek alapján adta meg *terminus post quem*-ként az 1667-et és *terminus ante quem*-ként az 1681-et.⁶ Hárich János Esterházy-levéltáros szerint a dokumentum Esterházy nádorságának idejéből, vagyis 1681 utánról való.⁷ Legutóbb Király Péter foglalt állást a kérdésben – Hárich-hoz hasonlóan – Esterházy kézírásának alapos ismeretében, és az összehasonlítások alapján az írást kifejezetten későiként, 1700 körülnek keltezte. Utóbbi megalapozottnak tűnik az életrajzot, a történelmi körülményeket tekintve is. Galavics Géza, Knapp Éva, Tüskés Gábor bizonyították, hogy Esterházy művészetpártolása és alkotói tevékenysége azzal párhuzamosan erősödött föl a nyolcvanas évek második felétől, hogy politikai pályafutásának napja leáldozott.⁸ Önmaga és családja hírnevének öregbítése érdekében nem kímélte idejét és energiáit, s ebbe a nótajegyzék elkészítése, saját zenei tevékenységének summázása is beleillett.

A lista század végi datálása valójában tökéletesen rávilágít arra a tényre, hogy a rajta megörökített repertoár milyen mértékben visszatekintő („retrospektív”),

⁴ FABÓ Bertalan, *Az Esterházy tabulaturás könyv kora*, Magyar Könyvszemle 11(1911)/4, 292. Itt jegyzetben: „1666 körül”. Eközben 1670-es évszám szerepel: UŐ, *A magyar népdal zenei fejlődése*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 94. Ezt a vélekedést korábban átvette KIRÁLY Péter, *A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete: Vázlatos áttekintés néhány főnői család forrásai alapján = Idővel paloták...: Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Budapest, Balassi, 2005, 446.

⁵ Kritikai összkiadásban: *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, s. a. r. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 12), 483–622, 796–799. (A továbbiakban: RMKT XVII/12). A kötetben Esterházy verseit közreadta, a jegyzeteket írta Cs. Havas Ágnes.

⁶ SAS, 1. j. i. m., 18.

⁷ HÁRICH, 3. j. i. m., 4.

⁸ ESTERHÁZY PÁL, *Az egész világon levő csudálatos boldogságos Szűz képeinek röviden föltett eredeti*, Nagyszombat, 1690, kísérotán. KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, GALAVICS Géza, közrem. KŐSZEGHY Péter, Budapest, Balassi, 1994 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 30), 10; GALAVICS Géza, *A mecénás Esterházy Pál (Vázlat egy pályaképhez)*, Művészettörténelmi Értesítő 37(1988), 149, 152.

és egyúttal mennyire jellemző a 17. századi Magyarországon művelt közhasználatú zene egészére, legalábbis amennyire az a fennmaradt gyér forrásanyagból lesűrhető. Már a leírás módja teljességre törekvő, összefoglaló jellegű, amennyiben Esterházy négy műfaji csoportba gyűjtötte össze a játszott zenei anyagot. A négy csoport a zenei médiumok különbözőségét – énekhang vagy instrumentum –, valamint a tartalom és a funkció különbözőségét – egyházi vagy világi – hivatott kifejezni.

A jegyzék közlései a szakirodalomban egészen az 1980-as évek végéig nem tükrözték az Esterházy által gondosan megvalósított felosztást, és a Merényi Lajos- és Bubics Zsigmond-féle, régi Esterházy-monográfiára támaszkodva folytatólag adták vissza a kezdősorokat és címeket.⁹ A kéziraton alapuló első hiteles átirás a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozata 12. kötetében jelent meg,¹⁰ azt követte Sas Ágnes a *Harmonia caelestis* modern kiadásához írt, már említett tanulmányában.¹¹

A jegyzéket Esterházy négy hasábra rendezte. Az első oszlopban egyházi énekek magyar és latin szövegei állnak; a második oszlop szöveg nélküli, európai eredetű táncokat sorol; a harmadik oszlopban kaptak helyet Esterházy Pál saját költeményei (ide tartozik a negyedik oszlop első két verse is); az utolsó oszlop ismét szöveg nélküli, helyi vonatkozású táncdarabok feliratait tartalmazza.¹² A négy csoport zenei anyaga különböző mértékben rekonstruálható. Esterházy itt

⁹ FABÓ, *A magyar népdal...*, 4. j. i. m., 96. Hárich is egyvégtében írta át a listát (HÁRICH, 2. j. i. m., 4–8.). Ugyanígy, de sorszámozva lásd GÁBRY György, *A virgína*, Magyar Zene 18(1977), 415–417. Utóbbi legalább felhívta a figyelmet a csoportosításra. Lásd továbbá: BÓNIS Ferenc, *A Vietórisz-kódex szívtáncairól = Zenetudományi tanulmányok Kodály Zoltán 75. születésnapjára*, szerk. SZABOLCSI Bence, BARTHA Dénes, Budapest, Akadémiai, 1957 (Zenetudományi Tanulmányok, 6), 267–268. Bónis két oszlopra bontotta az anyagot – nyilván az európai táncanyagra tekintettel, amelyre tanulmánya koncentrált – úgy, hogy második oszlopa éppen ezzel a műfajjal – egy Galliárdával – kezdődik.

¹⁰ RMKT XVII/12, 797–798.

¹¹ SAS, 1. j. i. m., 17–18. A jegyzék legutóbbi közlése (datálással 1670 k.): KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Az Esterházy család és a magyarországi művelődés*, Budapest, MTA BTK, 2013, 83–85.

¹² Kivétel a legutolsó (*Én vagyok az messze földről röpjűlő kis madár*); teljes szövege a Teleki-énekeskönyvben, vö. *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1961 (Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 3), 107–108, 586. nr. 71. (A továbbiakban: RMKT XVII/3); HARGITTAY Emil, *Esterházy Pál költészete: Ciklusszerkesztés, újraírás, imagináció = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. ÁCS Pál, BUZÁSI Enikő, Budapest, reciti, 2015, 389–406. (Itt a 391. oldalon egy tévedés: „s mindjárt az első a listában a Bocásd meg Úristen”; ez a Balassi-vers valójában az első oszlopban alulról a harmadik.)

idézett verseiről nótajelzés híján a versritmuson kívül e jegyzék alapján állítható biztosan, hogy zenei fogantatásúak, megszületésüket dallam segítette, vagy másképpen: a verseknek kölcsönzött vagy saját dallama kellett, hogy legyen.¹³ E dallamokat azonban nem ismerjük, mint ahogyan az énekek előadásmódjáról is csak homályos fogalmat alkothatunk. Elképzelésünk szerint Esterházy a saját vagy talán mások énekét kísérhette hangszerén, és ha alkalmi házimuzsikálásról beszélünk, nem zárható ki a társasének vagy valamely dallamhangszerrel való együttjátszás lehetősége sem.¹⁴

Mi volt Esterházy hangszere? A történeti magyar szóhasználatban a 17. századtól lényegében következetes *virgina*¹⁵ hangszerelnevezés a reneszánsz és a barokk korban Európa-szerte használatos virginálnak felel meg. Virginál alatt – a spinéthez hasonlóan – elsősorban a csembalóval azonos, pengetős mechanikájú, de asztali hangszert értettek. A 17. században a virginál (és így kárpát-medencei megfelelője, a *virgina* is) minden jel szerint amolyan gyűjtőszó lehetett, hasonlóan a német nyelvterületen bevett „Clavier”-hoz, amely magában foglalta a korban természetesen kéznél lévő, házimuzsikálásra való billentyűs hangszereket, a különböző húrozásirányú és alakú (harántalakú, derék- vagy sokszögű) virginál- és spinéttípusúakon kívül a nagyobb csembalót és néha még az érintőkkel hangot

¹³ Vö. PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Budapest, Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, II), 153. (A továbbiakban: RMDT II). Uő, *Az énekvess és a szövegvers különválása = Magyarország zeneitörténete, II: 1541–1686*, szerk. BÁRDOS Kornél, Budapest, Akadémiai, 1990, 243–245. Az Esterházy-versek és a lista egymáshoz való viszonyáról lásd RMKT XVII/12, 798–799. Nincsenek benne a jegyzékben, de zenei szempontból érdekesek (a Balassi-strófájúakon kívül): RMKT XVII/12, 540, nr. 131. „Az Boldogságos Szűzről való ének. Omni die etc.” – a latin incipit itt nem „ad notam”-ot jelent, hanem a fordítás alapja, de a versforma megegyezik, és az ének (vö. RMDT II, nr. 56. vagy nr. 45/c) a latin incipitek között szerepel is Esterházy jegyzékében; RMKT XVII/12, 584, nr. 139. „Palas s-Eszter kedves táncza.” Négy strófa után a felirat: „Az Ugrója:”, vagyis a páros ütemű táncot hármas ütemű ugrótánc – a nyugat-európai zenében ismert Saltarello – követi (11 strófa). A versek megszólaltatásáról: ORLOVSZKY Géza, *Még egy posztmodern Esterházy? = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás...*, 12. j. i. m., 387.

¹⁴ Werner BRAUN, *Töne und Melodeyen, Arien und Canzonetten: Zur Musik des deutschen Barockliedes*, Tübingen, Max Niemeyer, 2004 (Frühe Neuzeit, 100), 22–31; Vö. KIRÁLY, *Esterházy Pál listája...*, 2. j. i. m.

¹⁵ KIRÁLY, *A magyarországi főnemesség...*, 4. j. i. m., 446. Bethlen Miklós emlékiratait („Bethlen Miklós élete leírása magatól”) idézi; lásd *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, s. a. r. WINDISCH Éva, Budapest, Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók), 574. Király a történetileg hiteles szóhasználat kedvéért nyomatékosan ajánlja – nem minden előzmény nélkül – a mai magyar szakirodalomban a „virgina” használatát a nemzetközi organológiából átvett „virginál” helyett.

képező klavichordot is.¹⁶ Noha nincs rá forrás, de tanulóévei alatt Esterháznak minden bizonnyal alkalma nyílt elsajátítani a billentyűs hangszerjátékot.¹⁷ A listán szereplő egyházi énekkészlet megszólaltatásakor pedig alkalomtól, helytől függetlenül valóban többféle hangszer, esetleg még a hordozható pozitív kisorgona is szóba jöhetett.

A nótajegyzék első oszlopában szereplő egyházi énekekkel kapcsolatban vetődik fel legelőször az előadásmód kérdése. Az éneklés nélküli előadás, vagyis a szöveg nélküli megszólaltatás, ami Esterházy saját költésű, világi énekverseinél elképzelhetetlen, a korszak nyomtatott énekeskönyveiben megjelenő, az Esterházy Pálhoz hasonló műveltségűek és képzettségűek számára jól ismert egyházi énekeknel éppenséggel járható útnak látszik. Ily módon a jegyzék többi részéhez képest itt következik be a valódi határátlépés: az énekelt versből hangszeres létetnek kellett készülnie még akkor is, ha csak kísérte az éneklést (és nem lépett annak helyébe), s az ének mindenképpen kikerült eredeti templomi, szertartási közegéből, az egyházi környezetből a profán világba. (A magánahítat lehetőségét a zenetörténetesek közül elsőként Király Péter veti fel.¹⁸) Az 1651-es *Cantus catholici* sokat idézett ajánlásának megfogalmazása, ha nem is említette kimondottan, de talán nem is zárta ki a világi alkalmakat, amikor az éneklés és az énekszó alatti imádság lelki hasznát ecsetelte.¹⁹ Ugyanakkor viszont szorgalmazta „a szép nótára formált Istenes ének szónak hallását”, amit úgy is értelmezhetünk, hogy a

¹⁶ GÁBRY, 9. j. i. m., 406; John Henry VAN DER MEER, *Cembalo, Klaviziterium, Spinett, Virginal, Entwicklung und Bau, Namen, Typen, Virginal* = John Henry VAN DER MEER, Jürgen TRINKEWITZ, Bram GÄTJEN, *Cembalo, Klaviziterium, Spinett, Virginal*, MGG Online, hrsg. von Laurenz LÜTTEKEN, New York – Kassel – Stuttgart, 2016. <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/11481> (2024. 08. 03.); John Henry VAN DER MEER, *Hangszerek az ókortól napjainkig*, ford. KARASSZON Dezső, Budapest, Zeneműkiadó, 1988, 176–181.

¹⁷ Az ismert példák kínálnak párhuzamot, lásd KIRÁLY, *A magyarországi főnemesség...*, 4. j. i. m., 446–448. Esterházy tanulóéveiről lásd SAS, 1. j. i. m., 15–16.; Esterházy hangszertudásának színvonaláról azonban semmilyen közvetlen információval nem rendelkezünk, vö. KIRÁLY, *Esterházy Pál listája...*, 2. j. i. m.

¹⁸ KIRÁLY, *Esterházy Pál listája...*, 2. j. i. m.

¹⁹ „Ha pedig lelki hasznát az éneklésnek meg-tekintjük: Fölötte nagy buzgóságra, és ajíttoságra indíttya az embert, a’ szép nótára formált Istenes ének szónak hallása. [...] Ha kedveszerént valók, kegyes Olvasó, élj vélek, és Istent dicsérij.” *Cantus catholici: Régi és Új Deak, és Magyar Ajíttos Egyházi énekek, és litaniák...*, [Lőcse, Brewer,] 1651, A3r–v. Vö. SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár, I: Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1879, 856. (A továbbiakban: RMK I.) Betűhű közreadása [KISDI Benedek], *Cantus catholici, 1651, I–II*, kiad. RAFFAELLI R. Rafaela,

szöveget és dallamát-zenéjét egymástól elválaszthatatlannak ítélte meg. Erre utal a korabeli orgonatabulatúrás leírás (bár kivételek akadnak): a *Kájoni-kódex*ben az egyházi ének kétszólamú billentyűs letétje alatt szerepel az ének szövege is.²⁰ Az akkori billentyűs (orgonista) praxishoz hozzátartozó, két szélső szólamra egyszerűsítő lejegyzési mód egyfajta vázlatos emlékeztetőként szolgálhatott az ének hangszeres kíséretéhez, amelyet a hangszeren játszó szabadon kiegészíthetett, variálhatott. Hogy mit kaphatott kézhez, mit őrizhetett emlékezetében Esterházy Pál a templomi ének virginán való eljátszásához, ahhoz jó példával szolgálhatnak a *Victoris tabulatúrás könyv* „Litania” feliratú kottái.²¹ (A *Litania* Esterházy jegyzékében is szerepel.) Az egyházi ének hangszeres formába való átültetésének kérdését azért is érdemes alaposabban körüljárni, mert a zenetörténet-kutatás ismer külföldi protestáns környezetből istentiszteleti énekekből privát lelki épülés céljára készült hangszeres, történetesen lant-átiratokat, ám ezek nem egyeztetetők össze az énekelt előadással.²²

Az Esterházy listáján szereplő kilenc latin és hat magyar ének túlnyomó többsége középkori eredetű himnusz-, szekvencia-, ill. kanciódallam, amelyek napvilágot láttak az 1651-es *Cantus catholici* énekeskönyvben és annak még Esterházy életében kiadott további kiadásaiban.²³ (Az énekeket alább táblázatban adom meg, forrásaikat pedig egyenként a hozzájuk tartozó lánjegyzetekben.) Azok az incipitek érdemelnek külön figyelmet, amelyek nem azonosíthatók meggyőzően a *Cantus Catholici*-kiadások egyik énekével sem, amelyek látszólag kilógnak a felsorolásból, illetve azok, melyeknek azonosítása korábban sikertelen volt. Nincs

szerk. VAJTHÓ László, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1935] (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 15. (A továbbiakban: MIR, 35. és 38.) A világhálón (Magyar Elektronikus Könyvtár): <https://mek.oszk.hu/13600/13640/13640.pdf> (2024. 06. 03.)

²⁰ *Codex Caioni saeculi XVII (transcriptiones)*, ed. Saviana DIAMANDI, Ágnes PAPP, Budapest, Uniunea Compozitorilor și Muzicologilor din România, MTA Zenetudományi Intézet, 1994 (Musicalia Danubiana, 14/b), 3–6, nr. 11.

²¹ *Tabulatura Victoris saeculi XVII*, ed. FERENCZI Ilona, Marta HULKOVÁ, Budapest, BTK Zenetudományi Intézet, 2018² (Musicalia Danubiana, 5), 288, nr. 363–364.

²² Vö. LANTOS SZABÓ István, „... Citerát pengeszetek az Úrnak nevét dicsérvén! ...”: *Hét genfi zsol-tárdallam hangszeres feldolgozása a XVI. században*, Magyar Egyházzene 21(2013/2014)/4, 391–401; DRASKÓCZY László, *Genfi zsolttárok Le Roy lantján: A tabulatúrák tanulságai*, Magyar Egyházzene 22(2014/2015)/3, 246. 18. századi német korálfeldolgozásról tud a szakirodalomból KIRÁLY, *Esterházy Pál listája...*, 2. j. i. m.

²³ *Cantus catholici* ..., Nagyszombat, 1675 és 1703. Vö. RMK I. 1183a és 1679; Betűhű közreadása [SZELEPCSÉNYI György], *Cantus catholici, 1675 és 1703. III*, kiad. RAFFAELLI R. Rafaela, szerk. VAJTHÓ László. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1938] (MIR, 39.)

meg a *Cantus catholici*-ben a *Salve mundi Domina* ének, valamint az *Angyaloknak Királyné Asszonya ...* (mely a *Felvitetett ...* Nagyboldogasszony-napi ének dallamához tartozott) és az *Ó Istennek Szent Anyja ...* szöveg. Érdekes módon ezek 17. századi hagyománya többnyire a Kájoni János szerkesztette, 1676-ban kották nélkül megjelent *Cantionale Catholicum*-hoz vezet. Az *Ó Istennek Szent Anyja ...* – Esterháznál szereplő szövegkezdetét helyesbíteni kellett – mindössze „ad notam”-ként bukkan fel az 1651-es *Cantus catholici*-ben. Két incipit esetében (*Omni die ...*, *Ó Istennek Szent Anyja ...*) vehető számításba dallam és szöveg valószínű összetársításában egy olyan korabeli énekgyakorlattal való kapcsolat, amely Náray György 1695-ös énekeskönyvében érhető tetten. Az *O gloriosa Virginum* ének Esterházy listájában megfigyelhető szövegváltozata (*O gloriosa Domina*) csak az erdélyi énekhagyományból, szintén Kájoni énekeskönyvéből és a vele összevethető kéziratokból (*Petri András-énekeskönyv*, *Mihál Farkas-kódex*) dokumentálható. Ezzel a címfelirattal és szövegálírással került be Kájoni orgonatabulatúrással lejegyzésében a *Kájoni-kódex*-be, és ugyaninnen ismerjük a *Stabat mater*-nek a kancionálékban fellelhetőtől eltérő dallamát is. Jelen témánk szempontjából most mellékes, de annál izgalmasabb fölvetés, vajon Esterházy és Kájoni ezt az énektudást nem ugyanabból a nagyszombati szellemi közegből és ugyanazokból az évekből, nagyjából az első *Cantus catholici* szerkesztésének és megjelenésének időszakából hozta-e magával.²⁴

²⁴ Kájoni Jánost illetően a nagyszombati tanulmányok egyelőre nem bizonyítottak (valamikor 1648 és 1655 között?); csak feltevésekre hagyatkozhatunk, amíg sem a jezsuita egyetemről, sem a mariánus teológiáról nem rendelkezünk Kájonira vonatkozó, konkrét adattal. Vö. PAPP ÁGNES, *A kódex leírói – életrajzi adatok = Codex Caioni saeculi XVII* (facsimile), ed., intr. SAVIANA DIAMANDI, ÁGNES PAPP, București, Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor și Muzicologilor din România – MTA Zenetudományi Intézet, 1993 (Musicalia Danubiana, 14/a), 58. Esterházy tanulmányi ideje Nagyszombatban 1646/1647 fordulóján és 1652 augusztusa közepéig esik. (A pontosítást Király Péternek köszönöm.) Esterházy Pál a 05593. számú diák a nagyszombati jezsuita gimnázium tanulói regisztráló adattárban. *A nagyszombati jezsuita gimnázium diákjainak Anyakönyvi adattár (1616–1772)*, I, s. a. r. FAZEKAS ISTVÁN, KÁDÁR ZSÓFIA, KÖKÉNYESI ZSOLT, TERNOVÁCS BALINT, Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2023 (Katolikus iskoláztatás a kora újkor Magyarországon, 3), 533. https://leveltar.jezsuita.hu/nagyszombat_1 (2024. 08. 02.) A kiegészítést Szádóczi Verának köszönöm. Továbbá: IVÁNYI EMMA, *Esterházy Pál = Esterházy Pál Mars Hungaricus*, s. a. r. IVÁNYI EMMA, bev., szerk. HAUSNER GÁBOR, Budapest, Zrínyi, 1989 (Zrínyi-könyvtár, 3), 431–432; KŐSZEGHY PÉTER, *Esterházy (I.) Pál, galántai, herceg = Magyar Művelődéstörténeli Lexikon: középkor és kora újkor, II: Calcagnini–Falkoner*, főszerk. KŐSZEGHY PÉTER, Budapest, Balassi, 2004, 414.

Latin	Ave maris stella ²⁵ O gloriosa Domina / Virginum ²⁶ Stabat Mater ²⁷ Puer natus in Betlehem ²⁸ Patris Sapientia ²⁹ Surrexit Christus ³⁰ Pange lingua ³¹ Omni die ³²
-------	---

²⁵ RMDT II, nr. 37/I; *Cantus catholici (1651)*, 114. (Megjegyzés az alábbiakra is: a *Cantus catholici* kiadások megfelelő oldalszámait az *Régi Magyar Dallamok Tára* kötetében a dallamhoz tartozó jegyzetekben lehet megtalálni. Itt csak az első kiadás és a reprint oldalszámaira utalok.) MIR 35, 144.

²⁶ RMDT II, nr. 75/I; *Cantus catholici (1651)*, 116. (*O gloriosa Virginum*); MIR 35, 145. Ezzel a dallammal énekelték a hasonló szövegkezdetű Venantius Fortunatus-himnusz: *O gloriosa Domina, excelsa super sydera*. Kájoni nyomtatott énekeskönyvében megtaláljuk szövegét és annak magyar fordítását (*Ó dicsőséges Asszony*), saját kezűleg írt kottáját pedig a *Kájoni-kódexben*. *Cantionale Catholicum: Régi és Új, Deák és Magyar Áitatos egyházi Énekek [...]*, Csík-somlyó, 1676 (vö. RMK I, 1188), 372; *Codex Caioni...*, 20. j. i. m., nr. 3. – „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: Kájoni János, *Cantionale Catholicum*, kiad. DOMOKOS Pál Péter, Budapest, Szent István Társulat, 1979, 689–690. Továbbá erdélyi kéziratokban: Petri András-énekeskönyv (OSZK Quart. Hung. 1395), f. 8v és *Mihál Farkas-kódex* (OSZK Oct. Hung. 482), f. 69v. Vö. Ulysse CHEVALIER, *Repertorium hymnologicum: Catalogue des chants, hymnes, proses, séquences, tropes en usage dans l'église latine ...*, II: L–Z, Louvain, Polleunis & Ceuterick, 1897, nr. 13042.

²⁷ Szekvencia a Fájdalmas Szűzanyáról. RMDT II, nr. 15. és nr. 17/a-b; *Cantus catholici (1651)*, 49; MIR 35, 67; *Codex Caioni*, 20. j. i. m., nr. 82. A *Cantus catholici* énekeskönyvekben és a *Kájoni-kódexben* olvasható dallamok eltérnek.

²⁸ A Közép-Európa-szerte ismert énekszöveget több parafrázisban, különféle hosszúságú változatokban és különböző dallamokkal őrizték meg a magyarországi énekeskönyvek, lásd RMDT II, 470–471, nr. 66., nr. 76., nr. 156/I., nr. 230/I; *Cantus catholici (1651)*, 10, 42–43; MIR 35, 24, 59–60. Esterházy változatát ily módon többféleképpen is lehetne rekonstruálni.

²⁹ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Budapest, Akadémiai, 1958 (Régi Magyar Dallamok Tára, I), nr. 61/I. (A továbbiakban: RMDT I). *Cantus catholici (1651)*, 47; MIR 35, 65.

³⁰ RMDT I, nr. 146; *Cantus catholici (1651)*, 70; MIR 35, 93. Vö. CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai: 2. átdolgozott, bővített kiadás*, szerk., s. a. r. FERENCZI Ilona, Budapest, Akadémiai, 2017 (Régi Magyar Dallamok Tára, I), II, 716–717.

³¹ *Cantus catholici (1651)*, 87; MIR 35, 113. (Középkori dallammal.)

³² RMDT II, nr. 45c, nr. 56, továbbá nr. 57. A szöveg több dallammal is megjelent, közülük Esterházy kettőt szólaltathatott meg. 1. *Cantus catholici (1651)*, 262. (*Caelo rores pluunt flores*; MIR 38, 300.), amelyhez NÁRAY György alkalmazta énekeskönyvében az *Omni die* szöveget, lásd NÁRAY György, *Lyra coelestis [...]*, Tyrnaviae, Hörman, 1693 (vö. RMK I, 1479), 162

	Salve mundi Domina ³³
Nem azonosítható	Litania
Magyar	Angyaloknak Királyné / Nagyságos Asszonya ³⁴ [Ó] Istennek Szent Anyja ³⁵ Nékünk születék ³⁶ Dicséretes az Gyermekek ³⁷ Hajnal hajnal ³⁸

(Hymnus Sancti Casimiri). 2. *Cantus catholici* (1651), 127. MIR 35, 157. A *Laetare puerpera* más metrumú, szótagszámú (8, 7, 8, 7) változata. 3. *Cantus catholici latino-hungarici* [...], Cas-soviae, Typis Acad. Soc. Jesu, 1674 (vö. RMK I, 1159), 476. – a latin szöveg egy, csak innen ismert, ezért elszigeteltnek mondható dallamon. A Szent Kázmérnak tulajdonított, a Szűz-anyához szóló imádság fordítását megtalálni Esterházy énekei között, lásd fent a 13. jegyzetet.

³³ A latin énekszöveg, illetve más versformát, ezáltal más „ad notam”-ot kapott magyar fordítása csak Kájoninál: *Cantionale catholicum* (1676), 420, 424; DOMOKOS, 26. j. i. m., 758, 763. Dallamutalása a *Mittitur ad Virginem Dei fortitudo* (7, 6, 7, 6), Uo., 193.

³⁴ RMDT II, 505, nr. 103; *Cantus catholici* (1651), 107; MIR 35, 136. Az itt közölt, *Felvetett* szövegű ének a 17. századra valószínűleg keveredett a Vásárhelyi András-féle *Angyaloknak*... énekkel (RMDT I, nr. 44/I; *Cantus catholici* (1651), 106; MIR 35, 135); „ad notam”-ja Kájoninál az *Angyaloknak nagyságos Asszonya: Cationale catholicum* (1676), 414, 350. („...édes Hazámnak...”, 26. j. i. m., 749, 655.) Az Esterházy által idézett szöveg variánsával (*Angyaloknak Királyné Asszonya*) kottával csak a csíki Deák–Szentés kéziratban, lásd: KÖVÁRI Réka, *A Deák–Szentés kézirat*, Budapest, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, MTA BTK, 2013 (Magyar Ferences Források, 6), 186.

³⁵ SAS, 1. j. i. m., 18, 90. jegyzet azonosítása – RMDT II, 285. – nem állja meg a helyét, hiszen ehhez csak a dallamutalás kapcsolja a feltételezett, *Istennek áldott szent Anyja* énekszöveget, lásd *Cantus catholici* (1674), 468. Hogy Esterházy a kassai énekeskönyvet használta volna, összességében a többi, általa idézett ének ismeretében kevésbé valószínű. Sokkal valószínűbb az incipit tévesztése úgy, hogy az elejéről hiányzik az „Ó”. Helyesen tehát: *Ó Istennek Szent Anyja*, lásd RMDT II, nr. 45/a-b (453–455). Ez a *Laetare puerpera* dallama, az idézett szöveggel lásd: NÁRAY, 32. j. i. m., 107. A nótajegyzékben volt már példa Náray-féle szövegalkalmazásra (*Omni die*) és ennek a dallamnak a variánsa is szóba jöhetett azonosításként. Nárayéval megegyező szövegváltozatot közölt Kájoni: *Cantionale catholicum* (1676), 356. (DOMOKOS, 26. j. i. m., 664.) Mindazonáltal az ének megvan a kassai énekeskönyvben is: *Cantus catholici* (1674), 168.

³⁶ RMDT I, nr. 181; *Cantus catholici* (1651), 44; MIR 35, 61.

³⁷ RMDT I, nr. 64; *Cantus catholici* (1651), 14; MIR 35, 29. (A *Dies est laetitiae* magyar változata.)

³⁸ Feltételezhetően az *Ó fényességes szép Hajnal* dallama (RMDT I, nr. 118; MIR 35, 22.), amelynek hangszeres változata is fennmaradt 17. századi forrásból. Lásd alább.

	Hálát adjunk [recte: Adjunk hálát mindnyájan] ³⁹
Balassi	A Szent Háromságnak Vitézek mi lehet Bocsásd meg Úristen

Énekek Esterházy listájának első oszlopában.

Balassi Bálint versei legalábbis az ismert szerzőség miatt okkal idegen testet képeznek az első oszlop egyházi énekei között. Az első szövegkezdet – *Az Szent Háromságnak* – istenes énekre utal, sőt, egyszerre mindjárt háromra, Balassi azonos kezdősorú három Szentháromság-himnuszára (*Hymni tres ad Sacrosanctam Trinitatem*).⁴⁰ Esterházy a versformában megegyező, 17. században élő dallamokkal énekelhette őket, s ha csak a Balassi-strófát tekintjük – a közepső himnusz formája ilyen –, akkor is több lehetőség állt a rendelkezésére a *Cantus catholici* énekeskönyv 1651-es és 1675-ös kiadásaiból (*Meg ne feddj engemet ...*;⁴¹ *Ó dicsőült szép kincs ...*;⁴² *Termeltett állatok ...*;⁴³ *Jaj miképpen dobog ...*⁴⁴ – ebből kettő Nyéki Vörös Máttyás verseihez illesztett dallam).⁴⁵ A második incipit – *Vitézek mi lehet* – az

³⁹ RMDT I, nr. 85; *Cantus catholici* (1651), 157; MIR 38, 192. (*Adjunk hálát mindnyájan*) Esterházyznál fölcserélődtek a szavak az incipitben. Sas Ágnes szakirodalmi utalásai félrevezetőek; a *Hálát mi adjunk ...* incipit nyilvánvalóan nem tartozik ide. SAS, 1. j. i. m., 18, 90. jegyzet

⁴⁰ *Gyarmati Balassi Bálint énekei*, közr. KŐSZEGRY Péter, [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, Budapest, Szépirodalmi, 1986, 197–204 (versek), 304–305 (jegyzetek).

⁴¹ „Psalmus 6. Ne in furore” (háromsoros dallam) és a 23. zsoltár, Sztáray Mihály parafrázisa (négyesoros dallam). A *Cantus catholici*-beli kottákat idézi: CSÖRSZ Rumen István, „Hallám egy ifjúnak minap énekését”: *Versformák és dallamok Balassi Bálint költészetében = Balassi Bálint és kora*, Budapest, Balassi, [é. n.], 89. Vö. RMDT II, 612–613, nr. 249; RMDT I, nr. 28/I; CSOMASZ TÓTH, *A XVI. század magyar dallamai...*, 30. j. i. m., II, 571–573.

⁴² RMDT II, nr. 249/I.

⁴³ RMDT II, nr. 246.

⁴⁴ RMDT II, nr. 62/c (kétsoros dallam). A *Cantus catholici*-ban a második kiadástól kezdve. Ugyanez a kétsoros változat megvan 17. századi német énekeskönyvekben, legkorábban David Gregor CORNER *Geistliche Nachtigall*-jában (Wien, 1649). Wilhelm BÄUMKER, *Das katholische deutsche Kirbenlied in seinen Singweisen*, II, Freiburg im Breisgau, Herder'sche Verlagshandlung, 1883, nr. 357. (*O schwere Gottes Hand*)

⁴⁵ Lásd a versekhez adott dallamokat és jegyzeteiket is: *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Máttyás versei*, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, a dallamokat összeáll. PAPP Géza, Budapest, Akadémiai, 1962 (Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 2), 464–465, nr. 73., 500, nr. 98.

„Egy katonának”-é. Mivel ennél a Balassi-strófa ismétlődik,⁴⁶ megint csak az előbbi bőséges készletre kell utalnunk azzal a megjegyzéssel, hogy Esterházy valószínűleg nem írta volna fel külön a játszandók listájára, ha mindkettőnél ugyanazt az éneket „verte volna ki a virginán”. A Balassi verseihez társítható valószínű „ad notam”-ok végső soron megmagyarázzák, mit keresnek a Balassi-énekek a *Cantus catholici* egyházi énekei között, s egyúttal aláhúzzák az „ének” és a „nóta” terminus – az egyházi és a világi műfaj – közti különbségtételt. Közismert adat, hogy a jegyzék első oszlopában lejjebb felbukkanó *Bocsásd meg Úristen ...* kottáját a *Kájoni-kódex* őrizte meg orgonatabulatúra formájában.⁴⁷

Az orgonatabulatúrákra irányuló magyar zenetörténeti kutatás történetének egyik régi epizódját jelentette a feltételezés és annak cáfolata, hogy a *Vietoris tabulatúrák könyve* Esterházy Pál nádor énekeskönyve lett volna.⁴⁸ Ezzel összefüggésben Bónis Ferenc 1957-ben megjegyzéseket fűzött az – akkori elnevezéssel – „Vietoris-kódex”, valamint más magyarországi gyűjteményes zenei kéziratok és Esterházy nótajegyzéke között fennálló párhuzamokhoz.⁴⁹ Esterházy jegyzékének második és negyedik oszlopában – az európai stilizált táncok és a funkcionális hazai táncdallamok csoportjában – jellemzően hangszeres darabok vannak felsorolva; 17. századi, magyarországi, kottás, billentyűs források egyes lejegyzései valóban megfeleltethetők némelyiküknek.

A közelmúltban Király Péter vette alaposabban górcső alá Esterházy repertoárjának négyes tematikus felosztását, és hívta fel a figyelmet arra, hogy többek között a *Vietoris-tabulatúrában* is hasonló tartalmi csoportosítás fedezhető fel: világi énekek; nyugat-európai táncok; regionális tánczene; egyházi énekek.⁵⁰ Másik,

⁴⁶ Lásd az újabb dallamtársítást Balassi saját nótajelzéséhez (*Csak búbanat*): Balassi Bálint versei, közr. KÓSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, Balassi, 1993 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 4), 234–235.

⁴⁷ *Codex Caioni...*, 20. j. i. m., nr. 14. Idézi: CSÖRSZ, 41. j. i. m., 88.

⁴⁸ FABÓ, *A magyar népdal...*, 4. j. i. m., 91–110, 197; UŐ, *Az Esterházy tabulatúrák könyve...*, 4. j. i. m.; Benedikt SZABOLCSI, *Probleme der alten ungarischen Musikgeschichte*, III, Zeitschrift für Musikwissenschaft, Heft 6/8 (März 1926), 344–345. A *Vietoris tabulatúrák könyve* kutatástörténeti epizódjainak összefoglalását lásd: *Tabulatura Vietoris...*, 21. j. i. m., 15–16. A *Vietoris-tabulatúra* körüli egykori, a possessorral kapcsolatos vitára utalt Stoll Béla. STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest, Balassi, 2002, 79, nr. 107. Valószínűleg ez az ilyesféle újabb félreértéseknek, mint HARGITTAY, 12. j. i. m., 401. („a *Vietoris-kódex* [1679] egy utólagos bejegyzése szerint a kódex vegyes tartalmú zenei részében Esterházy-szerzemények vannak.”)

⁴⁹ BÓNIS, 9. j. i. m., 268–269.

⁵⁰ KIRÁLY, *Esterházy Pál listája...*, 2. j. i. m.; *Tabulatura Vietoris...*, 21. j. i. m.

valamivel távolabbi hazai példája lehet e kézirat-elrendezésnek a *Zayugróci-kézirat* (régében: *Apponyi-kézirat*) modern kottázású – vagyis ötvonalas szisztémákba írt – hegedűdarabjainak nagyvonalú csoportokba osztása: magyar táncok („Hungarici Saltus”), majd asztali zene („ad Mensam”).⁵¹ Elemzésében Király Péter egyúttal arra következtetett, hogy Esterházy listája egy már készen álló tabulatúra könyvből válogatva készülhetett, amit egyaránt visszatükröz a táncdarabok elnevezése⁵² és az anyag műfaji kategóriákba osztása. Elmondható tehát, hogy a nótajegyzék tematikájában megfelelt a korabeli billentyűs tabulatúrák általános összeállításának. Ha nem is áll fenn a darabok precíz műfaji beosztása, a tartalom nagyjából ugyanezekre vagy hasonló csoportokra osztható a 17. század utolsó negyedében írt *Lőcsei tabulatúrák könyve*ben (más néven: „Tarka gyűjtemény”, a szlovák szakirodalomban: „Pestry zborník”) – egyházi énekek, európai táncok, hazai táncok⁵³ – és a *Starck-féle virginálkönyv*ben (1689) – egyházi énekek (korálok), külföldi és magyar táncok, hangszeres darabok, énekelt zene („Aria”).⁵⁴ A *Vietoris tabulatúrák könyve* és Esterházy nótajegyzéke mellé külföldi összehasonlító forrásanyagot is állíthatunk; nemcsak 16–17. századi lanttabulatúrák sorát, hanem ugyanebből az időszakból német billentyűs tabulatúrákat is.⁵⁵ A szóban forgó

⁵¹ *Uhrovska zbirka pjesni a tancov z roku 1730*, ed. Emanuel MUNTÁG, Martin, Matica Slovenská, 1974 (Monumenta Musica Slovaca, Facsimile, 1); SZABOLCSI Bence, *Az Apponyi kézirat*, Magyar Zene 5(1964)/6, 565–568.

⁵² Pl. „Negyedik Szegény Palatinus”: ez Esterházytól magától nem származhat, hiszen ő a nádor; illetve a sorszámok sem vallanak fejből írt emlékeztetőre.

⁵³ *Pestry zborník: Tabulatura Miscellanea*, ed. Ladislav KAČIC, Bratislava, Hudobné centrum, 2005 (Monumenta Musicae Slovaca), 32–37.

⁵⁴ *Starck Virginal Book (1689) Compiled by Johann Wohlmuth – Johann Wohlmuth: Miserere (1696)*, ed. FERENCZI Ilona, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2008 (Musicalia Danubiana, 22), 35. Esterházy Pál 1687-ben egyébként két fiának zenetanítását arra a Johann Wohlmuthra bízta, aki a Starck-féle virginálkönyvet lejegyezte.

⁵⁵ A lanttabulatúrák példáját Király Péter hozta föl a szakirodalomból. Vö. Joachim LÜDTKE, *Die Lautenbücher Philipp Hainhofers (1578–1647)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999 (Abhandlungen zur Musikgeschichte, 5), 129–132. Lüdtke megfigyelése szerint a szisztematizált, „thesaurus”-típusú kották tanulópéldányként szolgáltak. A billentyűs nyomtatványoknál az előszavak tanúsága szerint ugyanez lehetett a helyzet, lásd: Lydia SCHIERNING, *Die Überlieferung der deutschen Orgel- und Klaviermusik aus der 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts: Eine quellenkritische Studie*, Kassel–Basel, Bärenreiter, 1961 (Schriften des Landesinstituts für Musikforschung Kiel, 12), 7. A szász választófejedelmi környezetből származó billentyűs és pengetős tabulatúrákról lásd: Werner SCHAG, *Wenn Prinzen musizieren und »mas Freulein Sophia auf dem Instrumente meisten theils schlagen kan.« Anmerkungen um die verschollene Handschrift Mscr.Dresd.J.307 »Tabulatur Buch Auff der Cythar«* <https://slub.qucosa.de/api/qucosa%3A79354/attachment/ATT-0/> (2024. 08. 02.) Itt érdemes felfigyelni a „személyes”

külföldi lant- és billentyűs gyűjtemények szembeszökő vonása, hogy leíróik világos választóvonalat húztak az énekelt és a tisztán hangszeres zene között, utóbbin belül pedig zenei formák, típusok szerint csoportosítottak. A gyűjtemény kézikönyv jellegének (tanuló- vagy játszópéldány) megfelelően a hangszeres darabokat hangnemek szerint, az énekeket az énekeskönyv – az egyházi év ünnepei – szerinti sorrendben rendezték. További alaposabb kutatás a közép-európai tabulatúrák repertoárjában párhuzamok és konkordanciák terén még hozhat új eredményeket és tanulságokat, ami némiképp kárpótolhat minket a magyarországi forráshelyzet szegényességeért.

Zárszóként és illusztráció gyanánt következzen Esterházy nótajegyzékének első és a második oszlopából két tétel: a „Hajnal, hajnal” és a „Salamon” feliratúak. A jegyzék szerint műfaji besorolásuk ugyan eltér, mai ismereteink szerint mindkettő háttérében egyházi ének húzódik meg, miközben billentyűs hangszeres letétjeik több változatban is tanulmányozhatók a magyarországi billentyűs zene forrásaiban.

A *Cantus catholici Ó fényeséges szép hajnal* ... kezdetű éneke,⁵⁶ amelynek dallamára már 16. századi protestáns énekeskönyvek is utaltak, hangszeres tánc formájában került be a *Vietoris* és a *Lőcsei tabulatúrás könyvekbe*: előbbiben „Hajnal”,⁵⁷ utóbbiban „Tagweis”⁵⁸ felirattal. A táncok az ének eredeti páratlan metrumához igazodva lettek lejegyezve, s ilyen módon különös, hogy szintén páratlan metrumú utótáncot kaptak. A *Vietoris-tabulatúrában* ez a *proportio* új zenei anyagot hozott,⁵⁹ míg a lőcsei tabulatúrában újabb variációt („Curranta drauff”) fűztek a már amúgy is díszített dallamfeldolgozáshoz. A *Vietoris-kézirat* egyházi énekei között megtalálható a szlovák *Cantus catholici* (1655) megfelelő éneke,⁶⁰ melynek szokványosan kétszólamú kottájából az is kiderül, hogy a „Hajnal” tánc már előbb is az énekkel egyező, díszítetlen formában volt lekottázva. A *Cantus*

repertoárra vonatkozó megfogalmazás hasonlóságára az Esterházyéval. A táncokat és egyházi énekeket tartalmazó „házi” repertoárgyűjteményekről SCHIERNING, *i. m.*, 110–113.

⁵⁶ RMDT I, nr. 118/I; *Cantus catholici* (1651), 7; MIR 35, 22.

⁵⁷ *Tabulatura Vietoris* ..., 21. j. *i. m.*, 165, nr. 69., 271–272, nr. 298. Utóbbi a klarínokra alkalmazott változat.

⁵⁸ *Pestri zbornik*, 53. j. *i. m.*, 60–61, nr. 21–22.

⁵⁹ A két lejegyzésben más-más (dúr, illetve moll) hangnemben.

⁶⁰ *Tabulatura Vietoris* ..., 21. j. *i. m.*, 201, nr. 152. Vö. *Cantus catholici. Písne katolícké...*, 1655, 44. (*Syn Božj gve nám Narodil*) A nyomtatványhoz: SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár, II: Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885, 830.

catholici másik szlovák szövegével viszont páros metrumban örökítették meg a dallamot.⁶¹

A „Salamon / Salomon”, mint idegen eredetű tánc a *Starck-féle soproni virginál-könyv*ben fordul elő;⁶² másik lejegyzése a *Vietoris tabulatúrás könyv* „Polidora” címet viselő tánca a courante-ok között.⁶³ Besorolása tehát megfelel az Esterházyénak. Az elnevezések eredetét egyelőre homály fedi. A minden bizonnyal külföldről átvett dallam egyházi énekként *Infinitae bonitatis* szöveggel jelent meg az 1651-es *Cantus catholici*-ban,⁶⁴ majd *Áron vesszeje virágzik* szöveggel az 1674-es, Sámbar-féle *Cantus catholici*-ban, ahol számos újabb éneknek vált dallammintájává.⁶⁵

Nagyon is elképzelhető, hogy Esterházy kategorizálása hiteles képet ad a „Hajnalének” (egyházi ének) és az *Infinitae bonitatis* (= „Salamon”, vagyis táncdallam) esetében a dallamok eredetéről, a világi és az egyházi rendeltetésű zenei letétek egymáshoz való viszonyáról, vagyis arról, melyikük volt előbb. Az ismertett 17. századi előfordulások egyelőre azt sugallják, hogy az átjárás a kétféle felhasználás között folyamatos volt: a kétféle – egyházi és világi – változat párhuzamosan élhetett egymás mellett. A kontrafaktum vagy átdolgozás megszületésének azonban mégiscsak egyféle iránya kellett, hogy legyen. Addig is, amíg erre a kérdésre keressük a választ, a most ismertett zenei konkordanciák segítségével elvileg megkísérelhetünk némi fogalmat alkotni az Esterházy játszotta virginal-letétek mibenlétéről: az énekelt, illetve a hangszeres tánczene megkívánta lehetséges stílász-ritmikai változtatásokról, a variáló feldolgozás szerény kereteiről. Eközben ne feledjük, hogy a dallam és egyetlen kísérőszólam lejegyzése, ez a zenei váz legfeljebb csak halványan utalhat a megszólaltatás mikéntjére, s fogódzót alig ad a rekonstruáláshoz. Számolhatunk-e rögtönzött többszólamúsággal, szabadabb variálással, vagy csupán primitív dallamjátékkal? Mint ahogy a játszott letétek valós színvonaláról, úgy Esterházy billentyűs hangszeres képességeiről is csak óvatos feltevésekbe bocsátkozhatunk.

⁶¹ *Tabulatura Vietoris ...*, 21. j. i. m., 248, nr. 240.; vö. *Cantus catholici (1655)*, 312. (*O Wsssemobucy Bože nass*).

⁶² *Starck Virginál Book*, 54. j. i. m., 188–189, nr. 41. [42.], továbbá az alább tárgyalandó variánsokhoz: 276.

⁶³ *Tabulatura Vietoris ...*, 21. j. i. m., 154, nr. 47.

⁶⁴ RMDT II, nr. 200; *Cantus catholici (1651)*, 33; MIR 35, 49.

⁶⁵ *Cantus catholici (1674)*, 18 (*Áron vesszeje*), 68 (*Infinitae bonitatis*). A nótautalásokkal jelzett, e dallamra énekelt szövegek felsorolását lásd RMDT II, 583–584.